

Gombár-képek

Virtuális galériában a „fényképek” szavakból vannak. Gombár Csabát személyesen bő tíz éve ismerem. Korábban annyit tudtam róla, mint az egyike a szellemi élet iránt érdeklődő állampolgároknak. A szócikk formájú Gombár-fényképekből állítottam össze az alábbi kis szövegtárlatot.

A katonaviselt

Egyik olvasmányélményemet, Székely János *Nyugati hadtestjét* Gombár Csabának köszönhetem. Amikor a könyvet olvasásra ajánlotta, alig ismertük egymást, így azt sem tudtam, hogy a felnőtté válás meghatározó éveiben katonai középiskolába járt. Az említett önéletrajzi elbeszélés-ciklus Székely erdélyi kadéttéveihez kötődik, és a második világháború éveiben játszódik. Hozzá hasonlóan Gombárra is életre szólóan hatottak a katonai iskolában töltött évek.

Gombár Csaba egyszerre rendtisztelő és tekintélyellenes, amihez a katonaviseltségnek is köze lehet. Szerinte „a tekintély megkérdő-jelezése” az individuum, a szabad egyén alapvető joga. „Semmiféle tekintélyt nem hiányolok, nincs szükség tekintélyekre, senkiére és semmiére” – mondja öntudatosan. A fegyelmet alapkövetelménynek tekintő katonai oktatási intézménybe saját döntése alapján került, ami ellentmondani látszik fenti szavainak. Alaptermészetének kettősségére maga hoz példát utolsó középiskolás évéből. Jövője

szempontjából perdöntő személyes ügyben kérte, hogy fogadja őt a zászlóaljparancsnok politikai helyettese, aki, mikor jelentkezett nála, utasította, hogy hamuzza ki a kályháját, és rakjon tüzet. „Ezt a parancsot végrehajtottam, de aztán jelentettem, hogy nekem már semmi mondanivalóm nincs – ha velem ő itt a kályhát pucoltatja. [...] Alighanem megnehezítettem azok néhány óráját, akiknek el kellett dönteniük, hogy mi a ménkút is csináljanak velem.”

Ötvenhatot a katonaiskolában élte át. Parancsnokai közül többen kerekét oldottak, akik maradtak, aggódtak és tanácstalanok voltak. „Mi tekergettünk a városban, sok mindent láttunk. Egyszer haza is mentem anyámat meglátogatni Pesterzsébetre. De mindig visszamentünk. Nekünk otthonunk volt ez az iskola. Szolgálati helyünk volt. Nem tudom, hogy lehet-e ezt érteni, magyarázni meg felesleges.”

A konfliktuskerülő lázadó

Szelíd ember benyomását kelti, miközben „a civilizált élet” – a demokrácia, a türelem, a megértés – veszélyeztetése indulatokat vált ki belőle. „A konfliktusok megoldására zsigeri válaszok születnek – mondja –, amit nem könnyű elfojtani.” Szuverén: önmaga ura, aki értékükön becsüli embertársait. „Konfliktuskerülő vagyok – írja –, ne higgye senki, hogy állandóan a barikádokon küzdöttem a nép boldogulásáért. Egy-két ronda ember hülyeségeivel belekényszerít-

* Részlet a *Gombár 80, Egy emelt fejű republikánus* című emlékkönyvből.

tett valamibe, amit nem volt illő el-
tűrni.” „A dolog úgy áll, hogy ha va-
lami nagyon nem tetszik, akkor az
ember nem kockázatelemzéssel fog-
lalkozik, hanem szóvá teszi a véle-
ményét. Amit én viszonylag fiatalon
a katonaságnál átéltem, ahhoz ké-
pest nem érezhettem különösebben
kockázatosnak ilyen-olyan későbbi
megnyilvánulásaimat. Kétségtelen,
ha valami nagyon ellentmondott
elveimnek, akkor néha késztetést
éreztem, hogy megszólaljak. Néme-
lyik látványosra sikeredett.”

Konfliktusos helyzetekben nem
volt hiánya. Különösen 1957 „nyo-
masztó évében”, amikor friss párttag
létére megtagadta a katonaságot,
mert a katonai középiskolai érettsé-
gije ellenére nem akarta „a pará-
dés katonai életet” választani. Nem
azért, mintha rádöbrent volna arra,
hogy a rendszer elitképzőjében „egy
pretoriánus gárda” tagjának nevelő-
dött, hanem mert a még nem eléggé
körvonalazott vágyaihoz képest ke-
vésnek, unalmasnak és felesleges-
nek találta a katonatiszti pályát. De
miért lett párttag? „Hogy valaki mit
tesz vagy mit nem tesz 14 vagy 18
évesen egy politikai kataklizma kö-
zepette, azt legkevésbé érdekekből
lehet megmagyarázni.” A neveltetés,
a családi mentalitás: a szocializáció
van lépéseink mögött, véli. Az ő ese-
tében legfőképpen az édesapja, aki
„lázádo ember volt. Legkevésbé sem
értelmiségi, és úgy fogta fel a kom-
munistaságát, hogy az ellen, amit
igazságtalannak tart, lázadni kell”,
s akinek „hányatott fiatalkorából a
kelléténél több ragadt az anarchiz-
musból, mint az ötvenes évek elejé-
re uralgóvá lett, államosított mar-
xizmusból. Három elemijével apám
ugyan nem használt olyan fordula-

tokat, mint például a mindig fenn-
álló kritikája és hasonlók, de mint
»kiemelt« munkáskádernek, villám-
gyorsan sikerült visszadolgoznia ma-
gát a marógéphez. Ez nem maradt
rám hatás nélkül – vallja. A kato-
naiskolában érettségizett renitens-
kedőt a pártból kizárták, de börtönbe
nem került. Elment segédmunkás-
nak, majd pár hónap után mégis be-
jutott az egyetemre. Ott is a maga
feje után ment. Például „nehézsor-
sú, szerény” tanárának „egyszemé-
lyes” vallástörténeti óráit látogatta.
„Csoporttársaim viccelődtek is, hogy
minduntalan Krisztus-szeminárium-
ra járok.” A maga autonóm módján,
„metafizikai szomjúságtól” hajtva így
elégítette ki mérhetetlen kíváncsisá-
gát a világ iránt. „Változásaimat, ha
fejlődni nem is fejlődtem – jegyzi meg
a maga jellegzetes önlelkicsinylésével
–, inkább ilyesféle hatásoknak kö-
szönhetem.” Egyetemi hallgatóként
és oktatóként is voltak konfliktusai.
1957-ben az ifjúsági szervezetek egy-
sége ellen „dadogta el mondan-
dóját” (a KISZ-t, a kommunistának
mondott szervezetet kommunistá-
nak kívánta megőrizni, amiért a ha-
talom dogmatikus képviselője őt mi-
nősítette „kérges szektáriánusnak”),
1968-ban „indulattól fűtve” Cseh-
szlovákia katonai megszállása ellen
tiltakozott, mert úgy érezte, hogy a
politikai vezetés „ordítóan mást csi-
nál”, mint amit ő jónak vél.

Elégedetlen magával: „talán töb-
bet tehettem volna azért, hogy tűr-
hetőbb legyen körülöttünk a világ. A
konfliktusokat nem szívelem, s ezért
többnyire nem éltem azokkal a felkí-
nált lehetőségekkel, hogy valami ve-
zető pozícióból magam is tegyek va-
lamit a tűrhetőbb körülményekért.
A Rádió kivétel volt 1990-ben, mert

elnökségét elvállaltam, de azt sem kellett volna, nem éreztem magamat jól abban a helyzetben.”

Tudja, hogy belső szabadsága tőle magától függ, aminek ára van. Az epiktétoszi szabadság fenntartása, védelme azonban megéri az áldozatot: az olykori kapcsolat megszakítást, a lemondást a kedvelt tevékenységről. A belső szabadság érték – „egyfajta harmónia”. A lázadó Gombár békében él a rendkedvelő, megfigyelő Gombárral.

Az önértelmező

Nagy önismerő. Nem részrehajló maga iránt, amit hajlamos túlzásba is vinni. Például ezen a szöveghe-lyen: „a politikáról írok, de csak valamiféle ismeretterjesztő szándékkal (s máris megoldatlanságokra bukka-nok saját gondolataimban, miközben mások okítására vetemedem).” „Eléggé jóban van” önmagával. „So-sem voltak úgynevezett életcélja-im” – jelenti ki, s ha mégis felötlik benne valamiféle személyes jövőkép, hívságosnak és unalmasnak véelve, elhárítja magától. „El kell végezem a magamra szabott munkát, de nem azért, mert magamat fontosnak tartom. Jólesik, ha magam körül, egy időre legalább, tisztázódnak a dolgok, visszatartatik a káosz”. „A káoszból ki-ki szándéka, képessége szerint elkerít egy darabot, s azt műveli, teszi rendbe, alakítja egy időre védett, netán virágzó helyé. [...] Úgy képzelem, hogy a tőlem néhány méteres körben visszatartom a gazok anarchikus burjánzását, és hogy ez az időleges rend összefér, vagy legalábbis nem ellentétes az emberiség komplexen vegetáló kultúrájával. Hívságos dolog ez, de így tekintve rendben vagyok a világgal.”

„A lődörgés, a kontempláció jó dolog. Tekinthető felelőtlen semmittevés-nek, de sose érzem annak, nem árt hozzá egy kis tájékozottság, hogy az ember ne csak nézzen, hanem lásson is valamit nézelődés közben. Ha va-laki meg tudja különböztetni a gya-logbodzát a szuláktól vagy a katáng-kórótól, akkor az érdeklődés hajtja tovább, s akár egy gazos árokparton is egy világ nyílhat ki.” Neheztel is magára, ha úgy érzi, nem őrzi jól, amit elkerített: „A világ örökkéva-lósága szempontjából csöndes meg-adással kéne fogadni bármit, de ennek ellenére néha indulatot kelt bennem az elveimmel ellentétes vi-lág, a nyugodtabb, rendesebb élettől feleslegesen eltántorító politikai sü-ketelés.”

Életének alakulásában megha-tározónak véli származását, „szűk látókörű környezetét”. „Rokonaink, ismerőseink szegény s szegényes körülményeik miatt képzeletükben is szerény emberek voltak. A társa-dalom felettük lévő grádicsai nem voltak beláthatóak, csak a legköze-lebbi, a szegényparaszti létből való kilábalás, a szakmunkássá válás. [...] A társadalmi pozicionáltság el-sősorban talán nem materiális kér-dés, hanem a belátható társadalmi tér szűkösségét vagy tágasságát is jelentő diszpozíció, vagy egysze-rűbben: osztályhelyzet.” A máso-dik világháború utáni társadalmi körülmények „pozitív alakulása esetemben sokszor úgy esett, mint amit rám lőcsöltek a véletlenek”. Úgy véli, hogy lázadásainak követ-kezményeit származása miatt úszta meg. Kizárták a pártból, de felvették filozófia szakra. Amikor – már okta-tóként – elítélte a „testvéri tankok” bevonulását Csehszlovákiába, nem

az utcára került, hanem egy kutató-intézetbe. „Apám csepeli vasmunkás volt és kommunista. Olyan adottság volt ez, mint régen, amikor egy család kutyabőrrel dicsekedhetett, és élvezhette annak előnyeit.”

Az írás létszükséglet számára ugyanúgy, mint a „kószáló kíváncsiságú” olvasás: a „korlátlan bolyongás térben és időben”. Készítéseiről így vall: „Előfordult, hogy nekem valami nagyon nem tetsző miatt indulatba jöttem, s azért írtam, mondhatni, a pillanatnyi belső kényszer hatására. Többnyire azonban csak rácsodálkozva a világra, s hogy valamit megértsek belőle – ebben még legjobban az írás segít.” Megértésvágya a szavak eredetére, jelentésváltozataira is kiterjed. Érdeklődése lankadatlan a nyelv titkai iránt.

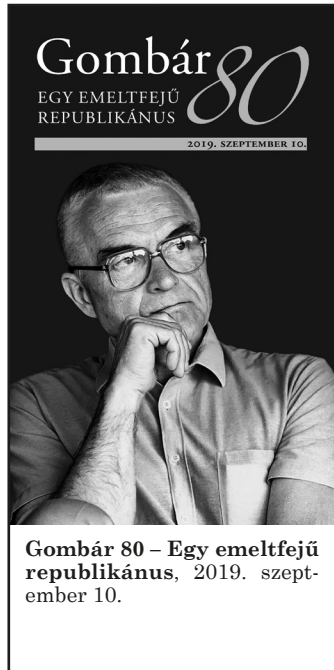
A politikai gondolkodó

Demokráciafelfogása talán így foglalható össze: Legyünk több részvétellel a társadalomnak és az önmaguknak kiszolgáltatott emberek iránt. Pusztá, ráolvasó szavak helyett kézzelfogható, megvalósítható dolgok kellenek, például az állam átalakítása olyanná, hogy a hatalmat gyakorlók ne eshessenek önös érdekeik csapdájába, szabályok ösztönözzék őket a köz szolgálatára. „A mindenható állam – írja – igen nyomasztó tud lenni, de töméntelen bajt és rémületet okoz a gyenge, tehetetlen

állam is. Ritka időkben ezek közt lehet választani, s aztán borongani, hogy rosszul választottunk. Csak egy nem adatott meg, hogy állam nélkül éljünk. Nélküle nem nagyon tudnánk egymást elviselni.” A bal- és jobboldali szélsőségeknek a „demokratikus intézményesség nyitott teret – írja –, de a demokratikus állam – ha hosszú évekbe telt is – legyűrte mindezt. Az állam, amely továbbra is demokratikus tudott maradni.”

Ő mondja ezt is: „Szeretném, ha az emberek nem lennének olyan izgatottak. Szeretném, ha a közéleti viták árnyaltabbak, iskolázottabbak lennének. Ha teret nyerne, amit angolul *understatement*nek mondanak. Ha nehéz vagy drámai helyett nem mindig tragédiát mondanánk, ha nem mindig felsőfokban szólna a dicséret vagy

ellenvetés, ha az előnyök és hátrányok mérlegelése a vitapartnereknél a saját szövegben is megjelenne. [...] A gondolkodás, önreflexió igényéről beszélek.” Indulatai is a demokratáé. Lengyel László emlékei szerint Gombár a munkahelyi viták során hosszasan hallgatott, „majd egyszerre kirobbant belőle a harag, a düh, és káromolni kezdte a fennállót. Mindig valami demokrácia-kérdésben [...] Azt, hogy politikai reformokra van szükség, és demokráciára – szélesebb értelemben véve –, a Társadalomtudományi Intézetben hallottam Gombár Csabától egyedül.”

Gombár 80 – Egy emeltfejű republikánus, 2019. szeptember 10.

Csaknem egy évtizeddel EU-tag-ságunk előtt kopogta gépbe figyelmeztető mondatait: „Magyarország mindig itt marad, ahol van. De nem mindegy, hogy ez a megmaradás a nemzetállami szuverenitás zsugorodó kereteiben történik-e, vagy nagy lélegzetű egységesülés formájában. Az előbbi, a gyepük mögé húzódás, érthető történelmi reflex. Az utóbbi egy nyitott végű kaland. Ha szerencsénk van, lehet választani.” Már 2002-ben érzékelt a globalizáció és a nemzetállamiság hívei közötti növekvő, a demokráciát veszélyeztető, a birodalmakat konzerváló feszültséget: „a képviseleti demokrácia a szuverén állam, többnyire a nemzetállam kereteiben és határai között alakult ki, s egy államra szabott intézmény. [...] Márpedig, még ha elképzelni sem tudunk egy demokratikus, »egyetemes államot«, akkor képzeletünkéből csak arra futja, hogy egy globális, a ma meglévő államok fölötti politikai keret csak valami antidemokratikus vagy nem demokratikus forma lehet.”

A demokrata Gombár forradalom-ellenes, hagyománytámogató, folytonosságpárti. Ezek a jelzők azért illenek rá, mert *tudja*, mivel járnak a nagy változások, s hogy mindig az egyszerű emberek szenvedik meg a fordulatokat. Mint a múlt iránt szenvedélyesen érdeklődőnek, Kemény Zsigmond „forradalmár-definíciói” jutnak az eszébe: „gyúlékony képzeletű honboldogítók”, „vagydús honbarátok”, akik „sarkaikból akarják kiforgatni a világot. A forradalmárok „politikai vállalkozók, akiknek még bukásukban is megmarad szép emlékezetük”, pedig „nagyon sokszor a politikai meggyőző erő fokozása végett maguk is az emberi

szenvedélyek fölgújtásához folyamodnak, hogy léphessenek kitűzött céljaik irányába.” A második világháború utáni éveket, amelyek értékelése nem szűnő vitákat gerjeszt ma is a történészek között, már évtizedekkel ezelőtt árnyaltan látatta, mivel ellenére van „a kizárólagosságokban való gondolkodás”, s a kiegyezések, a kompromisszumok híve. Helyzetrajzai pontosak. Például: „A forradalmi jellegű átalakulás zűrzavarában megszűntek a kizsákmányoló társadalmi osztályok, lebomlott a korszerűtlen történelmi-társadalmi osztályszerkezet. Ezt a folyamatot azonban súlyos politikai hibák, bűnök is terhelték, amint az a következményei tükrében hamarosan bebizonyosodott.” Következtetései is azok: „Csak akkor lehet szerkezetileg átgyúrni egy társadalmat, ha a társadalmi osztályok, rétegek védtelenné, kiszolgáltatottá váltak, ha már nincsenek politikai exponenseik, érdekvédelmi szerveik, pártjaik. [...] A közéleti szervezettség lebontásával minden társadalmi csoport egy mindentudónak elgondolt központi akarát függvényévé vált, miközben gondolatilag is kiiktatottá váltak az érdekkonfliktusok a mindenkivel szeminarizáltatott jövő mennyországból.” Ezeket Gombár a Kádár-rezsimben írta, s nem a 21. századi demokráciakísérletünk kudarcosságát követően. A szervesen átvétel veszélyeiről általa írottak is az 1989-es rendszerváltásunk előttiek: „A máshol jól bevált politikai megoldások átvételét fontolgatva pedig ajánlatos konkrétan mérlegelni, számot vetve a hazai föltételekkel, célokkal és alkalmazási lehetőségekkel. [...] tisztelettel és megértéssel kell kezelni a saját történelmün-

ket, mert ez és csak ez a mindenkori alap, amelyre bármi is építhető”. S minden megállapítása mögött az alap gondolat: a hatalom intézményein, intézményváltoztatásain és működtetőin múlik a mindennapi köz- és magánéletünk.

„A történelemből ismert forradalmak gyakorlati tapasztalatai olyan rosszak, számos esetben olyan rémületesek, hogy a ma [2009-ben] eszmélők számára egyszerűen érthetetlen, hogyan hihetett forradalmi célokban és módszerekben bárki is.” „A forradalmak magasztos céljaihoz képest a járulékos hatások irtózatossak. [...] Ha vannak is forradalmas pontjai a Földnek, az elviselhető és háborúmentes körülmények között élők szemében, a hánytorgó történelmükből kivergődött és a piacgazdaság végtelenek tetsző lapályán baktatóknak a forradalom már csak a szerencsétlenséggel és képtelenséggel azonos.” „A forradalmak véresek és erőszakosak, s persze mindig is riasztóak voltak az emberek többsége számára. De mindig volt egy úgynevezett forradalmi élcsapat, amely különböző mértékben ugyan, de hívókból állt. Ma ilyen nem létezik. [...] A háborúk és forradalmak megtörténnek, nem áll módunkban választani őket”, a reform, az adaptálódás, a kiigazítás azonban választható. „A reformerek – vélekedik – velejéig államemberek –, legfeljebb nem elég mélyen ismerik magukat. Formálisan az állam ellen lépnek fel az államgépezetben megbújó hibák miatt, de nem géprombolók, hanem tartalmilag az állam építői. Az államrezon a közös eszünk – még ha néha el is veszítjük.”

Gombár szánja azokat, akik zendülésre, lázadásra kényszerülnek. A társadalmi igazságosság, az emberi

méltóság könyörtelen híve. Konzervatív anarchista. Nem hisz a folytonos előre haladásban, amit az elvakult optimisták és a fogalmat önös célra használók fejlődésnek hívnak: „Az ember véletlenekben, esetlegességekben bukducsol. Barlanglakó múltunkból a virtuális világ bolyongói lettünk, bár troglodita múltunkból elég sok rondaságot megőriztünk. Eddig megúsztuk az emberiség, s ha eddig megúsztuk, talán még egy darabig elfejlődgethetünk. – Ennek persze semmi racionális fedezete nincs, de hitnek elmegy.”

Az állampolgár

Gombár Csaba jó állampolgár. Érti magát és megért másokat. Tudja, hogy a nagyobb összefüggéseket a saját életen, a személyes tapasztalatokon keresztül lehet láttatni leginkább. Érdeklődik embertársai, hazája és a világ dolgai. Nem csupán kíváncsi, hanem utánajár annak, amit nem tud, amiről csak sejtései vannak, s nem nyugszik addig, amíg nem tisztáz mindent. Rendszerek változhatnak körülötte, leírt szavai hitelességét nem csorbítják a hektikus idők. A politika parttalanságáról szóló, saját életének történéseivel is érvelő olvasmányos könyvét évekkal az 1989-es rendszerváltás előtt írta. Minden, ami benne foglaltatik, tudományos és emberi hitelessége okán maradandó. A politikai rendszer, írja, „valamiféle lenyűgöző és rémisztő burjánzásra képes, s néha az egyéni emberi lét egészének elnyelésével fenyeget. Ma már képes elpusztítani a világot. Mert – és ezt jó, ha világosan látjuk – nem egyszerűen az ember fenyegeti saját világát elpusztítással, hanem a politikailag szervezett társadalmi csoportok. Nem az ember hódít meg

és igaz le egy másik embert, hanem az államtag és párttag mivoltukban politikailag szervezett emberi közösségek képesek erre. [...] A politika rendszere nem egyszerűen körülöttünk vagy fölöttünk van, hanem általunk és bennünk is. Igen, bennünk is mint tudattalan reflex, mentalitás, vonzódás vagy legyőzhetetlen undor.” Alapmegállapítása: „A politika biztosíthatja a rendet, biztonságot, amely minden társadalom létének, működésének elemi föltétele.” Állítja, hogy „egy politikai jelenség időszerűségéről, aktualitásáról dönteni nem az ész, nem a tudományosság, hanem a hatalom kérdése”. Vagyis minden azon múlik, milyen az a „hatalom”. Az egyéni és a társadalmi érdek s az ezzel szorosan összefüggő szabadság és egyenlőség bonyolult problémájáról nem közhelyszerűen mond érvényeset. Olyan viselkedés, meghatározó értékkövetés a mintája, „aminek a direkt politikai befolyásolása szinte lehetetlen”. Bornemisza Pétert idézi, aki ötven év híján fél évezrede fejebbalvói intése ellenére ragaszkodott saját meggyőződéséhez: „egyfelől félttem, másfelől égett a szívem, és talán az oldalamon is kifakadt volna, ha az számat föl nem tátottam volna”.

Amit Papp Zsoltról ír, rá is vonatkoztatható: „Az örökös hazai tiprodásokban, az autokratikus rend miatt fojtott konfliktusok közepette mutatva föl a gazdasági feszültségeket feloldani képes demokratikus jogállam konstruktivitását. Túl sokat tudott ahhoz, hogy barikádharcos legyen.”

Nem hivalkodó, nem önmutogató. Élettapasztalatai, olvasmányélményei nem tették, nem teszik derűlátóvá: „A világgal semmi sincs rendben, mert nem akar megfelelni a fejünkben kialakult rend képzeté-

nek. Annál inkább így van ez, minél kialakultabb valakiben, valakikben a világ helyesebbnek vélt elrendezésének képzete.” Mégsem lett peszsimista, „csupán” józan. Tiszteli és megéri a sokféleséget, s veszélyt lát az egyensúlyhiányban. „A rend utáni vágy (a turbulenciákkal egyetemben), s azok a bizonyos rendképzetek – írja – nem mondhatók eleve értelmetlennek és eredménytelennek.”

*

Gombár Csaba elismerő megjegyzésekkel, bátorító noszogatásokkal nem hagyja lankadni a fényképezés iránti „megszállottságomat”. Ez a gesztusa csupán az egyik részemele a szellemi mértékletességből, odafigyelésből, megértésből, bölcsességből és még sok más egyéből összetevődő gombári teljességnek. Gombár tartásos ember. Ez nem csak szálfegyenes járása miatt van így, hanem erkölcsisége okán is. Az tudja magát lelkileg is egyenesen tartani, aki érti és értelmezni tudja a kilengéses állapotokat.

A szövegben szereplő idézetek lelhelyei: Gombár Csaba: *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek, 1986; Gombár Csaba: *Egy emberi hang*. <http://nol.hu/archivum/archiv-148592-128328>; Gombár Csaba: *Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról*. In A szuverenitás káprázata. Korridor, Politikai Kutatások Központja, 1996; Gombár Csaba: *A birodalom kérdéséről*. In Nem élhetek birodalom nélkül, Helikon Korridor, 2002; Gombár Csaba: *Írások az államról*. Palatinus, 2009; Gombár Csaba: *Személyes írások*. Kalligram, 2013.; *Utak és démonok*. Hankiss Elemér kérdez. Kossuth Kiadó, 2016.